

БІБЛІЙНИЙ ІНТЕРТЕКСТ У «СЛОВІ ПРО ЗАКОН І БЛАГОДАТЬ» ІЛАРІОНА

На матеріалі твору митрополита Іларіона проаналізована проблема впливу Святого Письма на становлення в українській літературі середньовіччя жанру проповіді. Християнське вчення не одразу, а поступово заволодівало свідомістю мас, а найбільш ефективним засобом впливу була літературна діяльність давніх книжників. У статті звертається увага не тільки на композицію та літературну стилістику і поетику проповіді, а й на її пов'язаність зі Святим Письмом. Досліджуються факти впливу Біблії на формування тексту Іларіона, йдеться про їх функціональне призначення у творі. Виявляється зображений в проповіді зв'язок сучасних авторів подій з Біблією та його співвідношення зі Старим і Новим Завітами. У статті досліджуються особливості мислення Іларіона образами із Святого Письма, яке являє собою екзегезу, що є визначальною рисою середньовічного ставлення до біблійного тексту.

Ключові слова: середньовічна література; проповідь; Біблія; співвідношення між Старим і Новим Завітами; екзегеза.

У християнізованій Русі енергійно розвивалася оригінальна ораторсько-учительська література, що висунула таку видатну постать, як Іларіон. Це перший українець на митрополиччій престолі у Києві (1051). Іларіон належить до прихильників високого стилю в руській літературі. Він створив один з найкращих, а можливо, й перший художньо-публіцистичний твір у київському культурному осередку «Слово про Закон і Благодать» (повна назва проповіді «Про закон, Мойсеєм даний, і про благодать та істину, що були Ісусом Христом, і як закон одійшов, а благодать і істина всю землю сповнили, і віра на всі народи поширилась, і на наш народ руський. І похвала кагану нашому Володимиру, що ним охрещені ми були. І молитва до Бога од усієї землі нашої. Господи, благослови, Отче!»), який є зразком проповідницького жанру і прикладом тогочасного красномовства, церковно-політичним трактатом. Вважають, що свою проповідь Іларіон вперше виголосив 1049 року в присутності Ярослава Мудрого та іншої київської еліти. Це твір високомистецької риторики, якому притаманні як ерудиція, так і глибокі почуття.

Основними джерелами пам'ятки є Старий і Новий Завіти, усні та писемні оповіді і легенди, конкретна релігійна та політична ситуація на Русі, діяльність Ярослава Володимировича. Будуючи своє послання, автор часто і влучно цитує різні Книги Біблії: Буття, Суддів, Псалтир, пророків Ісаї, Єремії, Даниїла, Євангелії від св. Матвія, св. Луки, св. Іоанна та інші.

За словами Д. Лихачова, у всій середньовічній церковній літературі існувало прагнення до абстрагування, відмежування від побутового мовлення. Вважалося, що мова «високої» церковної літератури по-

винна бути «священною», доступною не всім. Абстрагування підтримувалося аналогіями зі Священного Писання, що створювало враження загального, вічного [8, с. 123–126]. Цим пояснюється велика кількість цитат у цьому творі. Проповідь Іларіона складена пафосним стилем, густо орнаментованим стилістичними засобами, запозиченими з Біблії.

У проповіді Іларіон демонструє володіння складними фігурами візантійської риторики, пишномовство та свою оригінальну, старанно продуману архітектуру: вступ, звертання, пояснення (іудейська віра – Закон, а християнська віра – Благодать), воздання хвали Володимиру за хрещення Русі, Ярославу Мудрому – за розквіт Руської землі, підноситься молитва до Бога за благоденство нововерненого до християнства народу. Три частини проповіді Іларіона визначаються самим автором у заголовку твору: Слово про Закон і Благодать та істину, які наповнили нашу землю; похвала великому князю Володимиру, що охрестив народ; молитва від усієї землі руської. На початку проповіді митрополит наголосив, що він не бачить потреби нагадувати такій аудиторії євангельські заповіді: «Що бо в інших книгах писано і вам відомо, те тут викладати було б зарозумілістю і славопрагненням. Не до невігласів бо пишемо, а до таких, що досхоchu наситилися солодощами книжними...» [6, с. 282]. Свій витвір Іларіон адресує людям, здатним оцінити його стилістичні окраси і прийомми.

Як середньовічний християнський історіософський текст, «Слово про Закон і Благодать» побудоване на принципі системотворчої екзегези, де «авторитетний текст стає лише приводом для розвитку автором власних думок і філософсько-теологічних концепцій»

[7, с. 192]. Головна ідея твору полягає в тому, щоб зобразити сучасні події. Мета, яку ставив перед собою Іларіон – з'ясувати й утвердити статус новохрещеної Русі у контексті сакральної та сучасної йому історії. «Як Закон привів узаконених та благодатного хрещення, так хрещення впускає синів своїх у вічне життя», – писав Іларіон у першій частині проповіді, обгрунтовуючи історичну подію хрещення Русі. Автор мав на меті розширити традиційну екзегезу (що йшла ще від апостола Павла). Проповідь мала як літературне, так і вагоме суспільно-політичне спрямування, оскільки покликана була утверджувати ряд ідей державного значення. Біблія ж покликана була утверджувати у вірі, любові, єдності, праведності життя. Розуміючи, що у Біблії поряд з релігійно-обрядовими та побутовими, морально-етичними порадами і рекомендаціями даються широкі та прості політичні настанови, обов'язки для вірян, Іларіон уводить у канву свого твору пряме цитування біблійного тексту, алюзію, асоціювання з біблійними персонажами, використовує біблійні символи та алегорії, звертається до біблійної лексики. Митрополит, вільно оперуючи біблійним матеріалом, добираючи з різних книг цитати, засобами паралельного зіставлення епізодів та ситуацій проводить головну думку проповіді – Бог вивів людей із мороку язичництва, коли явився спершу Аврааму; потім Мойсею – давши їм Закон; а Син Божий, втілюючись у людину, своєю жертвою визволив усіх, Євангелією і хрещенням вказав шлях до життя вічного.

С. Горський зазначав, що новаторство Іларіона полягло в тому, що в його «Слові про Закон і Благодать» під екзегетичну інтерпретацію підпадає не біблійний текст, не текст отців церкви (зокрема апостола Павла), а сама історія, звичайно ж на основі Біблії. Іларіон тлумачить всесвітню історію як трикомпонентну парадигму: священна історія євреїв, християнсько-апостольська історія, історія Святої Русі, причому найголовнішою є саме третя частина.

Парадигматичний зв'язок між першим і другим компонентами демонструється через історію Агар та Сарі: алегоричне втілення образів Закону і Благодаті свідчить про важливий повторюваний принцип в історії у всіх її фазах: вирішальна в історичному процесі перевага божої Благодаті над людським Законом [7, с. 192].

Т. Казакова слушно зазначає, що екзегеза Іларіона демонструє глибоку зануреність у текст Святого Письма; автор розчиняється у його контексті настільки, що саме там знаходить місце для відображення нової актуальної реальності, яка виникає на його очах.

Перший руський митрополит був справжнім патріотом, він добре засвоїв біблійну науку про Божу опіку над усіма народами та землями, в душі євангельських настанов.

У першій частині «Слова» Іларіон тлумачить основне питання середньовічного богослов'я. Переповідає і тлумачить притчу про Сару та Агар: «Сара ж не родила, оскільки була неплодною <...> Сара сказала Авраамові: «Ось затримав мене Господь Бог, щоб не родила, увійди до рабині моєї Агарі й породи від неї». Послухав Авраам пораду Сарину і ввійшов до рабині її Агарі. Породила ж рабиня Агар від Авраама, рабиня

– раба, і нарід його Авраам ім'ям Ізмаїл. Після цього, коли вже Авраам і Сара були старими, з'явився Бог Авраамові, коли той у полудень сидів у дверях свого намету біля дуба Мамрійського. Авраам же вийшов назустріч Йому, поклонився Йому до землі і прийняв його у намет <...> Тоді-бо розімкнув Бог лоно Сарине, і, зачавши, народила Ісаака, вільна – вільного. І коли навістив Бог людське ество, з'явив досі не відоме й затаєне, і народилася Благодать, Істина, а не Закон, син, а не раб. І коли відлучили від грудей отроча і зміцнів Ісаак, учинив Авраам велику гостину на честь того, що перестав годуватися материнським молоком син його Ісаак <...> Після цього Сара, побачивши Ізмаїла, сина Агарі, який грався з її сином Ісааком і якось кривдив Ісаака, сказала Авраамові: «Прожени рабинню із сином її, бо не може наслідувати син рабині сина вільної» <...> І відігнана була рабиня Агар із сином її Ізмаїлом, а Ісаак, син вільної, став наслідником батька свого» [6, с. 277–279].

Вплітаючи притчу в канву своєї проповіді, Іларіон постійно посилається на різні частини Біблії. Беручи персонажі з книги Буття (Старий Завіт), він вкладає в їхні уста цитати з Євангелія від Луки (Новий Завіт), так Сара при розмові про зачаття Ісаака промовляє до архангела: «Я раба господня, хай же буде мені по мові твоїй». Таку ж фразу говорить Діва Марія в розмові з ангелом про зачаття Ісуса Христа: «А Марія промовила: «Я ж господня раба: нехай буде мені згідно з словом твоїм!» І відійшов Ангел від неї» (Лука, 1, 38).

Фразу «Так і іудейство, хоч ранішим було, але благодаттю християнство більшим стало» Іларіон ілюструє оповіддю із книги Буття про благословення Яковом Йосипових синів і цитатами із книги пророка Ісаї, які славлять ім'я Бога по всіх кінцях землі. На запитання «Воістину, чий Бог величчю зрівняється з Богом нашим?» митрополит сам дає відповідь, що немає величнішого за Бога християнського, наводячи приклади із книг пророків Матвія, Марка, Луки, Ісаї, Даниїла.

Вдавшись до притчі про Сару і Агар, автор протиставляє Старий та Новий Завіти Біблії – «Закон», утверджений Мойсеєм і «Благодать», заповідану Ісусом Христом, обгрутовуючи вищість «Благодаті», показує поширення «Благодаті» по всіх усюдах, на Русі включно. У благодаті Іларіон вбачає особливу силу, послану від Бога, що дає можливість людям подолати гріховність і досягти спасіння. Іларіон вважає Благодать вищим ступенем розвитку людства, основою віри Нового Завіту. У тексті пам'ятки знаходимо метафори, порівняння: Закон – спершу тінь, рабиня Агар, світло місяця, нічний холод, старі міхи, застарілі в іудействі, пересохла озеро; Благодать – істина, вільна Сара, сонячне сяйво, сонячна теплота, вино нового вчення благодатного, розлите євангельське джерело.

У тексті проповіді простежується художня паралель між Агарою, що уособлює Закон (місячне світло), та Сарою, що уособлює Благодать (сонячне світло): «що лишень устиг Закон, що лишень – Благодать. Спершу – скинія. А по ній – істина. Образами ж Закону й Благодаті є Агар та Сара. Спершу – підневільна, перш за ту. Після того – вільна» [6, с. 281]. Показовою

є паралель між Законом та місяцем, з одного боку, та Благодаттю і сонцем – з другого: «Відходить бо світло місяця, коли засяє сонце. Отак і Закон – коли з'являється Благодать. І в сонячному теплі, що зігріває землю, прохолода нічна гине. І вже не загороджуватиметься в законі людство, але в Благодаті на просторі ходитиме» [6, с. 283]. Очевидно, в ідеологічному та політичному аспекті такі протиставлення були актуальними в часи Іларіона. «Протиставлення християнства жидівству, – писав М. Возняк, – потрібне авторіві, щоб мати перехід до іншого паралелізму: поганської України і християнської України, охрещеної Володимиром Великим» [3, с. 105].

Перша частина Іларіонової проповіді має переважно теологічний характер та спрямована на інтерпретацію Святого Письма. У другій, центральній частині проповіді, Іларіон прославляє князя Володимира, який охрестив Русь не за вказівкою чи порадою Візантії, а за власною ініціативою. Він – учитель і наставник Русі, завдяки мужності, хоробрості та воєнним перемогам уславився в багатьох країнах. Бог діє в історії через видатних людей. Так було в Старому Завіті, так було в Євангелії. Так є й тепер, запевняє проповідник, коли віра християнська і на руський народ поширилась: «Всі народи почитають і славлять кожний свого учителя, того, що навчив їх православній вірі. Похвалімо ж і ми, по силі нашій, хоч малими похвалами <...> нашого вчителя і наставника, великого кагана нашої землі Володимира, онука старого Ігоря, а сина славного Святослава <...>, не в худорідній бо і невідомій землі володарював той, а в Руській, про яку відати й чути на всі чотири кінці землі» [6, с. 295]. Володимир, як наголошував Іларіон, не тільки сам охрестився, а й просвітив християнством усю Руську Землю. Митрополит пише: «Як знайшов ти Христа? Як передався Йому? <...> Не бачив еси Христа, не ходив еси з Ним, а став учнем Його! Інші, бачивши Його, не увірували, ти ж, не убачивши, увірував. Воістинно, було на тобі благословіння Господа Ісуса, проречене до Фоми: «Блаженні ті, які не бачили, а увірували!» [6, с. 299]. Автор вводить в текст цитату із Євангелія від Івана 20, 29: «Промовляє до нього Ісус: «Тому увірував ти, що побачив мене? Блаженні, що не бачили й увірували».

Іларіон називає Володимира блаженним, чесною головою, щедрим і милостивим, рясно характеризуючи ці всі якості словами зі Святого Письма: «Помагає мені словами той, що прорік: «Милосердя хвалиться понад суд» (Послання Іакова 2, 13), і милостивість мужа – як печать його. Ще вірніше самого Господа слово: «Блаженні милостиві, а тому помилувані будуть» (Матфей 5, 7). Інше, ще ясніше і вірніше висловлювання наведемо про тебе із святих писань, проречене Іаковом-апостолом: «Той, хто зверне грішника з путі його хибної, спасе душу свою од смерті і покрие множество гріхів своїх» (Послання Іакова 5, 20). Це ж тому, хто єдину людину напевне, така заплата от благого Бога. А яке ж бо спасіння знайшов ти, о Василю, розсипавши тягар гріховний? Адже не одну людину одвернув ти од облуди ідолської, не десятьох, не город, а весь край сей!» [6, с. 302]. Автор прославляв князя і захоплювався його лицарством та милосердям, порівнював його із візантійським імператором Костя-

нтином Великим, а Ольгу зі святою Єленою, матір'ю Костянтина [2, с. 81].

Далі Іларіон порівнює діяльність Ярослава Мудрого, сина і наступника Володимира Святославича, із біблійним царем-мудрецем Соломоном, сином царя Давида: «Вельми добрим і вірним свідком його є також син твій Георгій, що його Господь зробив наступником твоєї влади. Він не порушує твоїх уставів, а утверджує їх, не умаляє заслуг твого благовір'я, а ще приумножує їх, не спотворює, а довершує те, що було недокінчене тобою, як Соломон по Давиді» [6, с. 303–304].

У цій же частині автор протиставляє язичницький та християнський стани Русі: «Радуйся, князю-апостоле, що нас, душею мертвих, від хвороби ідолюслужби воскресив, бо через тебе ми ожили та життя Христове пізнали, скорчені будши від бісівської облуди, через тебе ми виправились і вступили на шлях життя <...> німі будши, через тебе заговорили і ніні, малі й великі славимо єдиносущу Трійцю!» [6, с. 306].

Молитва – остання частина твору – безпосередньо з'єднана з основним твором, вона не є чим-небудь особливим, а становить частину «Слова про Закон і Благодать», бо без неї проповідь не мала б своєї кінцівки. У молитві Іларіон звертається до Бога словами із Євангелія від Луки: «Не лякайся, черідко мала, бо сподобалося Отцю вашому дати вам царство» (12:32), – маючи на увазі те, що люд руський тільки недавно «вирвався із пагуби ідолюслужіння», що русичі немов «новокуплені раби, не здатні у всьому догодити панові своєму». А «багатий милістю» Бог пообіцяв приймати розкаяних і навернених. Автор висловлює щире каяття від імені всіх русичів-християн, визнаючи свої великі й малі провини перед Господом: «Согрішили і зла натворили <...> Земні будучи, до земних прихилились і лукаве вчинили перед лицем слави Твоєї. На похоті плотські пустилися, оддалися в рабство гріху і печалям житейським» [6, с. 307–308]. Після слів щирого каяття Іларіон просить у Бога милості для всієї землі Руської – миру, перемоги над ворогами, сусідів не войовничих, і щоб голоду не було, і володарі та заздрісні бояри щоб мудрими були, щоб зростали міста, і щоб церква Христова зростала. А милість люди можуть заслужити молитвами до Пречистої Диви Марії, святих небесних сил, хрестителя Іоанна, апостолів, пророків, мучеників. Цією частиною проповіді Іларіон ілюструє необхідність читання християнської літератури людом руським.

Проповідь демонструє глибоке знання догм віри, всебічну начитаність в Святому Письмі, знання історії церкви, велике християнське почуття, ясний розум, живу уяву, і взагалі великого духовного оратора. У проповіді митрополита розглядається головне питання середньовічної церковної історії – співвідношення між Старим і Новим Завітами. Мислення Іларіона образами зі Святого Письма представляє собою екзегезу, що є визначальною рисою середньовічного ставлення до біблійного тексту. Автор на всі описувані ним події дивиться з історичної перспективи, відшукуючи до них паралелі у Святому Письмі. «Слово» показує стан тодішньої просвіти суспільства, репрезентує вплив візантійської літератури на руську та прагнення останньої до самостійності, ілюструє вплив Біблії на становлення жанру проповіді в Київській Русі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Біблія, або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту / [переклад І. Огієнка]. – К. : Видання українського біблійного товариства, 1993.
2. Білоус П. В. Історія української літератури XI–XVIII ст. : [навч. посіб.] / П. В. Білоус. – 2-ге вид., стереотип. – К. : ВЦ «Академія», 2012. – 376 с. – (Серія «Альма-матер»).
3. Білоус П. В. Українська середньовічна література : [монографія]. / Петро Білоус. – Житомир : Вид. Євенок О. О., 2015. – 584 с.
4. Горский В. С. Образ истории в «Слове о Законе и Благодати» Иллариона // Человек и история в средневековой философской мысли русского, украинского и белорусского народов. Сб. науч. трудов. ред. В. С. Горский. – Киев, 1987. – С. 39–49.
5. Грицай М. С. Давня українська проза / Грицай М. С. – К., 1975.
6. Золоте слово: [хрестоматія літератури України-Русі епохи середньовіччя IX–XV століть: у 2 кн.]. – Кн. 2 / [за ред. В. Яременка]. – К.: Аконт, 2002.
7. Казакова Т. В. Джерела традицій української публіцистичної словесності («Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона) // Наукові записки Інституту журналістики [Текст] : Т. 26 Січень – березень / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : Видавництво Інституту журналістики, 2007. – С. 190–194.
8. Лихачёв Д. С. Поэтика древнерусской литературы / Д. С. Лихачёв. – Л., 1973.
9. Мишанич О. В. Прийняття християнства і давнє українське письменство // Кризь віки: Літературно-критичні та історіографічні статті й дослідження. – К. : АТ «Обереги», 1992 – 352 с.
10. Сулима В. Біблія і українська література / В. Сулима. – К. : Освіта, 1998.

Н. В. Гончарова,

Николаевский строительный колледж Киевского национального университета строительства и архитектуры, г. Николаев, Украина

БИБЛЕЙСКИЙ ИНТЕРТЕКСТ У «СЛОВЕ О ЗАКОНЕ И БЛАГОДАТИ» ИЛЛАРИОНА

На матеріалі прозвездження митрополита Иллариона проанализировано проблему впливля Священногo Писания на становление в українській літературі средневековья жанра проповеди. Христианское учение не сразу, а постепенно завладало сознанием масс, а наиболее эффективным средством воздействия была литературная деятельность древних книжников. В статье обращается внимание не только на композицию и литературную стилистику, и поэтику проповеди, но и на её связь со Священным Писанием. Исследуются факты влияния Библии на формирование текста Иллариона, речь идёт об их функциональном назначении в произведении. Прослеживается изображаемая в проповеди связь современных автору событий с Библией и её соотношение с Старым и Новым Заветами. В статье исследуются особенности мышления Иллариона образами из Священного Писания, которое представляет собой экзегезу, что является отличительной чертой средневекового восприятия библейского текста.

Ключевые слова: *литература средневековья; проповедь; Библия; соотношение между Старым и Новым Заветами; экзегеза.*

N. Honcharova,

Mykolaiv Building college – the branch of the Kyiv National University of building and architecture, the post-graduate of the State Zhitomir university named after I. Franko, Mykolaiv, Ukraine

THE BIBLE INTERTEXT IN «THE WORD ABOUT LAW AND GRACE» BY ILARION

The article «The Bible intertext in «The Word about Law and Grace» by Ilarion» focuses on studying the influence of the Bible on the formation of the medieval preaching. The goals of the research work are bringing to light the facts that Ilarion's preaching is influenced by the Bible, the research of their function in the text. The scientific innovation is connected with the study of Ilarion's way of thinking while creating his preaching and the usage of the symbols from the Holy Writings, that is the exegesis, which is the remarkable feature of the medieval attitude towards the Bible Script. The adaptation of the Bible symbols and plots in the medieval literature has been studied in the works by M. Zhulinski, O. Mishanich, A. Nyamtsy, V. Sulim, M. Naenko, P. Bilous etc. The main methods of the research in the article are hermeneutic, structural, symbolical. The materials from the article can be used for further researches connected with the Bible literature aspects. The main body of the article focuses on the fact that Ilarion refers to the Old and New Testaments in order to create his own text – the genre of a preaching, which is aimed to depict modern events. The Metropolitan is eager to figure out and approve the status of Newly Christened Russ in the context of the sacral and modern history. Ilarion quotes the Bible Script, the associations with the Bible symbols, allegories and vocabulary. In the first chapter of the preaching he contrasts the Old and the New Testaments. This chapter, in general, is theological and is focused on the interpretation of the Holy Writings. In the second chapter Ilarion praises the prince Volodimir and Yaroslav the Wise. Ilarion gives the description of them using the phrases from the Holy Writings. The Prayer is the last chapter and is the part of «The Words about Law and Grace». Creating the message, Ilarion skillfully quotes various Bible Books: the Entity, the Psalter, also he quotes such prophets as Isai, Daniil, Evangelia, refers to St. Matvij, St. Luka, St. Ioan and others. Ilarion has a historical vision of the events and he seeks the comparison at the Holy Writings. Firstly, Ilarion's work «The Word about Law and Grace» represents the influence of the Byzantine's literature on Russ literature. Secondly, it shows that Russ literature craves to become independent. Thirdly, Ilarion depicts the Bible's impact on the preaching genre in Kyiev Russ.

Key words: *medieval literature; preaching; the Bible; the contrast between the Old and the New Testaments; exegesis.*